346sk07

७

द्वन्द्वसमासः - पूर्वपरनिपातः विशेषकार्याणि एकशेषः च

प्रस्तावना

बहुव्रीहिसमासात्परं समासस्य भेदो भवति द्वन्द्वः। "चार्थे द्वन्द्वः" इति द्वन्द्वसमासविधायकं सूत्रम्। प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः अयं समासः। उभयपदयोः अर्थः उभयपदार्थः। उभयपदार्थः प्रधानः यस्मिन् स उभयपदार्थप्रधानः। यथा रामः च कृष्णः च इति विग्रहे रामकृष्णौ इति। अत्र समस्यमानयोः पदयोः उभयस्यैव प्राधान्यम् अस्ति। अतः रामकृष्णौ गच्छतः इत्युच्यते चेत् रामस्य कृष्णस्य उभयोरेव गमनक्रियायां प्राधान्येनान्वयः। द्वन्द्वे पूर्वपरनिपातविधायकानि सूत्राणि अत्रालोचितानि।

अयं च द्वन्द्वसमासः इतरेतरद्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः इति द्विधा विभक्तः। समाहारद्वन्द्वे च एकवद्भावविधायकानि कानिचन सूत्राणि वर्तन्ते। तान्यत्र आलोचितानि। द्वन्द्वपर्यालोचनावसरे तदपवादत्वेन एकशेषविधानमपि अत्र आलोचितम्।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- द्वन्द्वसमासविधायकं सूत्रं जानीयात्।
- पूर्वपरनिपातविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- द्वन्द्वापवादम् एकशेषं जानीयात्।
- द्वन्द्वे विशेषकार्यविधायकानि सूत्राणि जानीयात्।
- द्वन्द्वापवादभूतानि एकशेषसूत्राणि जानीयात्।

[७.१] चार्थे द्वन्द्वः॥ (२.२.२९)

सूत्रार्थः - अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं विकल्पेन समस्यते, स च द्वन्द्वसंज्ञको भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् चार्थे इति सप्तम्येकवचनान्तं द्वन्द्वः इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "प्राक्कडारात्समासः", "विभाषा" इत्येतद्द्वयम् अधिकृतम्। "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यस्मात् अनेकम् इति "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे" इत्यस्मात् सुप् इति

च अनुवर्तते। चस्य अर्थः चार्थः, तस्मिन् चार्थे इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। सुप् इत्यत्र तदन्तविधौ अनेकम् इत्यनेन अन्वयात् अनेकं सुबन्तम् इति लभ्यते। "अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं विकल्पेन समासं प्राप्नोति, स च समासः द्वन्द्वसंज्ञको भवती"ति सूत्रस्यार्थः।

चार्थाः के इति चेद् दीक्षितेनोक्तं सिद्धान्तकौमुद्यां- "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-समाहाराश्चार्थाः। परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन् अन्वयः समुच्चयः। अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वयः अन्वाचयः। मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः। समूहः समाहारः" इति।

परस्परनिरपेक्षानां अनेकपदानां यत्र एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः भवति तत्र समुच्चयः चार्थः। यथा ईश्वरं गुरुं च भजस्व इति। ईश्वरं भजस्व गुरुमपि इति तात्पर्यम्।

अन्यतरस्य एकस्य पदस्य यत्र अप्रधानत्वेन क्रियायामन्वयः, अन्यस्य च प्रधानत्वेन तत्र चार्थः अन्वाचयः। यथा - भिक्षामट गां चानय इति। भिक्षामट, गौः सङ्गता चेत् तामपि आनय इति तात्पर्यम्।

परस्परापेक्षितानां समुदितानाम् एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः यत्र तत्र चार्थः इतरेतरयोगः। इततरेतरयोगो नाम परस्परसाहित्यम्। यथा धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ इति। अत्र इतरेतरयोगबोधनाय चकारद्वयप्रयोगः।

एकीभूय क्रियायामन्वयः यत्र तत्र चार्थः समाहारः। यथा संज्ञा च परिभाषा च संज्ञापरिभाषम् इति। समाहारस्यैकत्वादत्र एकवचनम्।

समुच्चये अन्वाचये च असामर्थ्यात् समासो न भवति। यथा ईश्वरं गुरुं च भजस्वेत्यत्र ईश्वरगुरुशब्दयोः परस्परनिरपेक्षयोः आवृत्ते भजस्वेति क्रियापदे क्रमेणान्वयात् परस्परम् अन्वयाभावात् नास्ति सामर्थ्यम्। एवमेव भिक्षामट गां चानयेत्यत्र भिक्षागोपदयोः परस्परनिरपेक्षयोः क्रमशः अटने आनयने चान्वयात् परस्परमन्वयाभावात् नास्ति सामर्थ्यम्। किन्तु इतरेतरयोगस्य समाहारस्य च चार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वाद् भवति समासः।

एवमस्मिन् सूत्रे चार्थशब्देन इतरेतरयोगस्य समाहारस्य च ग्रहणम्। एवं **सूत्रार्थः** - "अनेकं सुबन्तं चार्थे इतरेतरयोगे समाहारे च वर्तमानं विकल्पेन समासं प्राप्नोति, स च समासः द्वन्द्वसंज्ञको भवति" इति।

उदाहरणम् - इतरेतरयोगस्य चार्थत्वे धवखदिरौ इत्युदाहरणम्। तथाहि धवश्च खदिरश्च इति लौकिकविग्रहे धव सु खदिर सु इत्यलौकिकविग्रहे इतरेतरयोगार्थे विद्यमानस्य धव सु इत्यस्य खदिर सु इत्यस्य च सुबन्तस्य प्रस्तुतसूत्रेण द्वन्द्वसमासो भवति। ततः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् सुपः सुद्वयस्य लुकि धवखदिरशब्दो निष्पद्यते। ततः "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इत्यनेन सूत्रेण उत्तरपदस्य पुंसि विद्यमानत्वात् धविखदिरशब्दस्य पुंसि विद्यमानत्वात् ततः प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये प्रक्रियाकार्ये धवखदिरौ इति रूपम्।

समाहारस्य चार्थत्वे संज्ञापरिभाषम् इत्यदाहरणम्। तथाहि संज्ञा च परिभाषा च इति लौकिकविग्रहे संज्ञा सु परिभाषा सु इत्यलौकिकविग्रहे समाहारार्थे विद्यमानस्य संज्ञा सु इत्यस्य परिभाषा सु इत्यस्य च सुबन्तस्य प्रस्तुतसूत्रेण द्वन्द्वसमासो भवति। ततः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात् सुपः

सुद्वयस्य लुकि संज्ञापरिभाषाशब्दो निष्पद्यते। ततः "स नपुंसकम्" इत्यनेन सूत्रेण संज्ञापरिभाषाशब्दस्य नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वे निष्पन्नात् संज्ञापरिभाषशब्दात् सौ प्रक्रियाकार्ये संज्ञापरिभाषम् इति रूपम्।

[७.२] राजदन्तादिषु परम्॥ (२.२.३१)

सूत्रार्थः - राजदन्तादिषु पूर्वप्रयोगार्हं परं भवति।

सूत्रव्याख्या -इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण परनिपातो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् राजदन्तादिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं परम् इति च प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति पदमनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदमध्याहार्यम्। राजदन्त इति शब्द आदिर्येषां ते राजदन्तादयः, तेषु राजदन्तादिषु इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः। राजदन्तादयः राजदन्तादिगणे पठिताः शब्दाः भवन्ति। एवं सूत्रार्थो भवति - "राजदन्तादिषु समासे पूर्वप्रयोगार्हं पदं परं प्रयुज्यते" इति।

उदाहरणम् - राजदन्तः इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्। तथाहि दन्तानां राजा इति लौकिकविग्रहे दन्त आम् राजन् सु इत्यलौकिकविग्रहे "षष्ठी" इत्यनेन सूत्रेण षष्ठीतत्पुरुषसमासो भवति। ततः "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन समासविधायकसूत्रे षष्ठीत्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् तद्बोध्यस्य दन्त आम् इत्यस्योपसर्जनसंज्ञायाम् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन पूर्वनिपातं प्राप्नोति। तदा राजदन्तादिगणपठितत्वात् प्रोक्तसूत्रेण दन्त आम् इत्यस्य परनिपाते राजन् सु दन्त आम् इति भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन सूत्रेण राजन् सु दन्त आम् इति समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सूत्रेण सुपः सुप्रत्ययस्य आम्प्रत्ययस्य च लुकि राजन् दन्त इति भवति। तदा "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन राजन् इत्यस्य नकारस्य लोपे निष्पन्नात् राज दन्त इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सौ प्रक्रियाकार्ये राजदन्तः इति रूपम्।

(७.२.१) धर्मादिष्वनियमः॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - धर्मादिषु समस्यमानयोः अन्यतरस्य पूर्वनिपातो परनिपातो वा भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकं धर्मादिगणे पठितानां शब्दानां समासे अन्यतरस्य पूर्वनिपातं विदधाति। वस्तुतस्तु गणसूत्रमिदम्। अस्य वार्तिकस्यार्थो भवति धर्मादिगणे पठितानां शब्दानां समासे पूर्वनिपाते परनिपाते च नियमो नास्तीति।

उदाहरणम् - अर्थधर्मौ धर्मार्थौ इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि धर्मश्च अर्थश्च इति लौकिकविग्रहे धर्म सु अर्थ सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुप्रत्ययद्वयस्य लुकि धर्म अर्थ इति भवति। ततः "अजाद्यन्तम्" इति सूत्रेण अजादेः अर्थशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते प्रोक्तेन वार्तिकेन धर्मशब्दस्य पाक्षिके पूर्वनिपाते सवर्णदीर्घे निष्पन्नाद् धर्मार्थशब्दाद् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये धर्मार्थौ इति रूपम्। अन्यस्मिन् पक्षे अर्थशब्दस्य पूर्वनिपाते अर्थधर्मौ इति रूपम्।

टिप्पणी

[७.३] द्वन्द्वे घि॥ (२.२.३२)

सूत्रार्थः - द्वन्द्वे घिसंज्ञकं पूर्वं प्रयुज्यते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयते। सूत्रेऽस्मिन् द्वन्द्वे इति सप्तम्येकवचनान्तं घि इति च लुप्तप्रथमैकवचनान्तं पदम्। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति द्वितीयैकवचनान्तं क्रियाविशेषणपदमनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदमध्याहार्यम्। "शेषो घ्यसखि" इति सूत्रेण विहितस्य सखिवर्जस्य ह्रस्वेकारान्तस्य ह्रस्वोकारान्तस्य च घिसंज्ञकस्यैव घिपदेन ग्रहणम्। एवं सूत्रार्थो भवति - "द्वन्द्वे घिसंज्ञकं पूर्वं प्रयुज्यते" इति।

उदाहरणम् - हरिहरौ इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्। तथाहि हरिश्च हरश्च इति लौकिकविग्रहे हरि सु हर सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि हरि हर इति स्थिते प्रोक्तसूत्रेण इकारान्तत्वाद् घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य पूर्वनिपाते निष्पन्नाद् हरिहरशब्दात् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये हरिहरौ इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. "चार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

२. चार्थाः के भवन्ति।

३. समुच्चयः नाम कः तस्योदाहरणं च किम्।

४. अन्वाचयः नाम कः तस्योदाहरणं च किम्।

५. इतरेतरयोगः नाम कः तस्योदाहरणं च किम्।

६. समाहारः नाम कः तस्योदाहरणं च किम्।

७. समुच्चयान्वाचयार्थे कुतः समासो न भवति।

८. "राजदन्तादिषु परम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

९. "राजदन्तादिषु परम्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

१०. "धर्मादिष्वनियमः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

११. "धर्मादिष्वनियमः" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

१२. "द्वन्द्वे घि" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१३. हरिहरौ इत्यत्र हरिशब्दस्य पूर्वनिपातः कथम्।

(७.३.१) अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - अनेकस्य घिसंज्ञकस्य पदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः,अन्यस्मिन् घिसंज्ञकविषये पूर्वनिपातस्य विकल्पो भवति।

वार्तिकव्याख्या - इदं वार्तिकम् "अल्पाच्तरम्" इति सूत्रस्य महाभाष्ये पठितम्। अनेन वार्तिकेन अनेकघिसंज्ञकसमासे पूर्वनिपातनियमः विधीयते।

वार्तिकेऽस्मिन् अनेकप्राप्तौ एकत्र नियमः अनियमः शेषे इति पदच्छेदः। अनेकप्राप्तौ इति शेषे इति च सप्तम्यन्तम् एकत्र इति च सप्तम्यर्थबोधकमव्ययम्। नियमः अनियमः इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति द्वितीयैकवचनान्तं क्रियाविशेषणपदमनुवर्तते। "द्वन्द्वे घि" इति सूत्रमनुवर्तते। एवं वार्तिकस्यास्य अर्थो भवति - "अनेकस्य घिसंज्ञकस्य द्वन्द्वप्राप्तौ एकस्मिन् घिसंज्ञके पूर्वनिपातनियमः, अन्यत्र घिसंज्ञके पूर्वनिपातस्यानियमः" इति।

उदाहरणम् - हरिगुरुहराः हरिहरगुरवः इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि हरिश्च हरश्च गुरुश्च इति लौकिकविग्रहे हरि सु हर सु गुरु सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुप्रत्ययत्रयस्य लुकि हरि हर गुरु इति भवति। ततः प्रोक्तवार्तिकसहायेन "द्वन्द्वे घि" इत्यनेन सूत्रेण इकारान्तत्वाद् घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य पूर्वनिपाते, द्वितीयस्य घिसंज्ञकस्य गुरुशब्दस्य विकल्पेन पूर्वनिपाताभावात् सर्वसंयोगे निष्पन्नाद् हरिहरगुरुशब्दाद् प्रथमाबहुवचने जस्प्रत्यये हरिहरगुरवः इति रूपम्। द्वितीयस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातस्य वैकल्पिकत्वात् तत्पक्षे निष्पन्नाद् हरिगुरुहरशब्दात् जसि हरिगुरुहराः इति रूपम्।

[७.४] अजाद्यदन्तम्॥ (२.२.३३)

सूत्रार्थः - द्वन्द्वे यद् अजादि अदन्तं च तत् पूर्वं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयते।एकपदात्मकसूत्रेऽस्मिन् अजाद्यदन्तम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्मात् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति द्वितीयैकवचनान्तं क्रियाविशेषणपदमनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदमध्याहार्यम्। अच् आदिर्यस्य तद् अजादि इति बहुव्रीहिसमासः। अत अन्तो यस्य तद् अदन्तमिति बहुव्रीहिसमासः। एवं सूत्रार्थो भवति - "द्वन्द्वे यद् अजादि अदन्तं च तत् पूर्वं प्रयुज्यते" इति।

उदाहरणम् - ईशकृष्णौ इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्। तथाहि ईशश्च कृष्णश्च इति लौकिकविग्रहे ईश सु कृष्ण सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुप्रत्ययद्वयस्य लुकि ईश कृष्ण इति भवति। ततः ईशशब्दस्य आदौ ईकारः अस्ति। अतः सः अजादिः। एवमेव अकारः अन्ते अस्ति अतः ईशशब्दः अदन्तः। एवं प्रोक्तसूत्रेण अजादेः अदन्तस्य ईशशब्दस्य पूर्वनिपाते निष्पन्नाद् ईशकृष्णशब्दात् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये ईशकृष्णौ इति रूपम्।

[७.५] अल्पाच्तरम्॥ (२.२.३४)

सूत्रार्थः - द्वन्द्वे अल्पाच्तरं पदं पूर्वं भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयते। एकपदात्मकसूत्रेऽस्मिन् अल्पाच्तरम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्मात् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यतः पूर्वम् इति द्वितीयैकवचनान्तं क्रियाविशेषणपदमनुवर्तते। प्रयुज्यते इति क्रियापदमध्याहार्यम्। अल्पः अच् यस्य तद् अल्पाच् इति बहुव्रीहिसमासः। अल्पाच् एव अल्पाच्तरम् इति स्वार्थे तरप्प्रत्ययः। अत एव निपातनात् कुत्वाभावः। एवं सूत्रार्थो भवति - "द्वन्द्वे अल्पाज्विशिष्टं पदं पूर्वं प्रयुज्यते" इति।

उदाहरणम् - शिवकेशवौ इत्यादिकमेतस्य सूत्रस्योदाहरणम्। तथाहि शिवश्च केशवश्च इति लौकिकविग्रहे शिव सु केशव सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुप्रत्ययद्वयस्य लुकि शिव केशव इति भवति। अत्र शिव इत्यस्य द्व्यच्कत्वं केशव इत्यस्य च त्र्यच्कत्वमस्ति। एवं प्रोक्तसूत्रेण शिव इत्यस्य अल्पाच्कस्य पूर्वनिपाते निष्पन्नात् शिवकेशवशब्दात् प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये शिवकेशवौ इति रूपम्।

(७.५.१) ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - समानसंख्याच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्यः।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन क्रमेण निपातो विधीयते। वार्तिकेऽस्मिन् ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणाम् आनुपूर्व्येण इति पदच्छेदः। ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणाम् इति पदद्वयं षष्ठीबहुवचनान्तम्। आनुपूर्व्येण इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्माद् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। अत्राक्षरशब्देन अचः ग्रहणम्। समानि अक्षराणि येषां तानि समाक्षराणि, तेषामिति बहुव्रीहिः। समसख्यांकाच्कानाम् इति तात्पर्यम्। एवं वार्तिकस्यास्य अर्थो भवति - "समानसंख्याच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्यः" इति।

उदाहरणम् - हेमन्तशिशिरवसन्ताः इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च इति लौकिकविग्रहे हेमन्त सु शिशिर सु वसन्त सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि हेमन्त शिशिर वसन्त इति स्थिते प्रोक्तवार्तिकेन हेमन्तशिशिरवसन्तानां समानाच्कत्वात् तेषाम् आनुपूर्व्यस्य लोकप्रसिद्धत्वात् हेमन्तशब्दस्य पूर्वनिपाते ततः परं शिशिरशब्दस्य निपातो भवति। ततः सर्वसंयोगे निष्पन्नात् हेमन्तशिशिरवसन्तशब्दाद् प्रथमाबहुवचने जस्प्रत्यये हेमन्तशिशिरवसन्ताः इति रूपम्। एवमेव नक्षत्रवाचकत्वे निपातस्योदाहरणं कृत्तिकारोहिण्यौ इति।

(७.५.२) लघ्वक्षरं पूर्वम्॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - लघ्वक्षरं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन पूर्वनिपातो विधीयते। वार्तिकेऽस्मिन् लघ्वक्षरं पूर्वमिति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्माद् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। अत्राक्षरशब्देन अचः ग्रहणम्। लघु अक्षरम् अच् यस्य तत् लघ्वक्षरमिति बहुव्रीहिसमासः। ह्रस्वाज्वर्णविशिष्टं पदम् इति तात्पर्यम्। एवं वार्तिकस्यास्य अर्थो भवति - "लघ्वच्कं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्" इति।

उदाहरणम् - कुशकाशम् इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि कुशश्च काशश्च इति लौकिकविग्रहे कुश सु काश सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुप्रत्ययद्वयस्य लुकि कुश काश इति स्थिते प्रोक्तवार्तिकेन कुशशब्दस्य लघ्वच्कत्वात् तस्य पूर्वनिपातो भवति। ततः सर्वसंयोगे निष्पन्नस्य कुशकाशशब्दस्य एकवद्भावे नपुंसकत्वे ततः सौ कुशकाशम् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

१४. "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

१५. "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

१६. "अजाद्यदन्तम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१७. "अजाद्यदन्तम्" इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

१८. "अल्पाच्तरम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

१९. "अल्पाच्तरम्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

२०. "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

२१. "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

२२. "लघ्वक्षरं पूर्वम्" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

२३. "लघ्वक्षरं पूर्वम्" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

(७.५.३) अभ्यर्हितं च॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - अभ्यर्हितं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन पूर्वनिपातो विधीयते। वार्तिकेऽस्मिन् अभ्यर्हितमिति पदं प्रथमैकवचनान्तम्। चेत्यव्ययपदम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्माद् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। अभ्यर्हितं नाम पूज्यम्। चपदेन पूर्वम् इत्यस्य ग्रहणम्। एवं वार्तिकस्यास्य अर्थो भवति - "अभ्यर्हितं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्" इति।

उदाहरणम् - वासुदेवार्जुनौ इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि वासुदेवश्च अर्जुनश्च इति लौकिकविग्रहे वासुदेव सु अर्जुन सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासे, प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि वासुदेव अर्जुन इति भवति। ततः "अल्पाच्तरम्" इत्यनेन अल्पाक्षरविशिष्टस्य अर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तं प्रबाध्य प्रोक्तवार्तिकेन अभ्यर्हितस्य वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातो विधीयते। ततः सवर्णदीर्घे निष्पन्नाद् वासुदेवार्जुनशब्दात् पुंसि प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये वासुदेवार्जुनौ इति रूपम्।

(७.५.४) वर्णानामानुपूर्व्येण॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - द्वन्द्वे वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन पूर्वनिपातो विधीयते।

वार्तिकेऽस्मिन् वर्णानाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तम् आनुपूर्व्येण इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्माद् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यस्मात् पूर्वम् इत्यनुवर्तते। वर्णशब्देन प्रसिद्धा ब्राह्मणादयः चत्वारः गृह्यन्ते। एवं वार्तिकस्यार्थो भवति - "द्वन्द्वे वर्णानाम् आनुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः" इति।

उदाहरणम् - ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः इत्येतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट् च शूद्रश्च इति लौकिकविग्रहे ब्राह्मण सु क्षत्रिय सु विश् सु शूद्र सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन प्रातिपदिकावयवस्य सुप्रत्ययत्रयस्य लुकि ब्राह्मण क्षत्रिय विश् शूद्र इति भवति। तदा प्रोक्तवार्तिकेन वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपाते प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नाद् ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रशब्दात् पुंसि प्रथमाबहुवचने जस्प्रत्यये ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः इति रूपम्।

(७.५.५) भ्रातुर्ज्यायसः॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - द्वन्द्वे ज्येष्ठभ्रातृवाचकस्य पदस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन पूर्वनिपातो विधीयते। वार्तिकेऽस्मिन् भ्रातुः इति ज्यायसः इति पदद्वयं षष्ठ्येकवचनान्तम्। "द्वन्द्वे घि" इत्यस्माद् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यस्मात् पूर्वम् इत्यनुवर्तते। एवं वार्तिकस्यास्य अर्थो भवति - "द्वन्द्वे ज्येष्ठभ्रातृवाचकस्य पदस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः" इति।

उदाहरणम् - युधिष्ठिरार्जुनौ इत्येतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि युधिष्ठिरश्च अर्जुनश्च इति लौकिकविग्रहे युधिष्ठिर सु अर्जुन सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि युधिष्ठिर अर्जुन इति स्थिते, "अल्पाच्तरम्" इत्यनेन

अल्पाक्षरविशिष्टस्य अर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तं प्रबाध्य प्रोक्तवार्तिकेन ज्येष्ठभ्रातृवाचकस्य युधिष्ठिरशब्दस्य पूर्वनिपातो भवति। ततः सवर्णदीर्घे निष्पन्नाद् युधिष्ठिरार्जुनशब्दात् पुंसि प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये युधिष्ठिरार्जुनौ इति रूपम्।

(७.५.६) संख्याया अल्पीयस्याः॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - समासे अल्पसंख्यावाचकस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

वार्तिकव्याख्या - अनेन वार्तिकेन पूर्वनिपातो विधीयते। वार्तिकेऽस्मिन् संख्यायाः इति अल्पीयस्याः इति पदद्वयं षष्ठ्येकवचनान्तम्। संख्यायाः अल्पीयस्याः इत्यस्य अल्पसंख्यावाचकस्य इत्यर्थः। "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यस्मात् पूर्वम् इत्यनुवर्तते। एवं वार्तिकस्यास्यार्थो भवति - "समासे अल्पसंख्यावाचकस्य पदस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः" इति।

उदाहरणम् - द्वादश इत्येतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्। तथाहि द्वौ च दश च इति लौकिकविग्रहे द्वि जस् दशन् जस् इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि द्वि दशन् इति स्थिते, प्रोक्तवार्तिकेन अल्पसंख्यावाचकस्य द्विशब्दस्य पूर्वनिपाते द्वि दशन् इति स्थिते ततः द्विशब्दस्य इकारस्य "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" इत्यनेन सूत्रेण आकारान्तादेशे द्वादशन् इति जाते, नलोपे प्रक्रियाकार्ये निष्पन्नाद् द्वादशशब्दात् जसि द्वादश इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

२४. "अभ्यर्हितं च" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

२५. "अभ्यर्हितं च" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

२६. "वर्णानामानुपूर्व्येण" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

२७. "वर्णानामानुपूर्व्येण" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

२८. "भ्रातुर्ज्यायसः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

२९. "भ्रातुर्ज्यायसः" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

३०. "संख्याया अल्पीयस्याः" इति वार्तिकस्यार्थः कः।

३१. "संख्याया अल्पीयस्याः" इति वार्तिकस्य किमुदाहरणम्।

[७.६] द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्॥ (२.४.२)

सूत्रार्थः - प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च द्वन्द्व एकवद् भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् अतिदेशसूत्रम्। अनेन सूत्रेण एकवद्भावः अतिदिश्यते। एकवत् नाम एकस्मिन् इव। अर्थाद् एकवचनान्ततया प्रयोगो भवति। पदत्रयात्मकसूत्रेऽस्मिन् सूत्रे द्वन्द्व इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। "द्विगुरेकवचनम्" इत्यस्मात् एकवचनम् इति पदमनुवर्तते। प्राणी च तूर्यञ्च सेना च प्राणितूर्यसेनाः इतीतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तासाम् अङ्गानि प्राणितूर्यसेनाङ्गानि, तेषां प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायात् प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानाम् इति लभ्यते। एकं वक्तीति एकवचनम् इति कर्तरि ल्युट्। "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकबलात् समाहाररूपार्थस्य प्रतिपादकम् एषां द्वन्द्वसमास इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति- "प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च द्वन्द्व एकवद् भवति" इति।

उदाहरणम् - प्राण्यङ्गस्योदाहरणं पाणिपादम् इति। पाणी च पादौ एषां समाहारः इति लौकिकविग्रहे पाणि औ पाद औ इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि पाणि पाद इति स्थिते प्रोक्तसूत्रेण प्राण्यङ्गद्वन्द्वत्वाद् पाणिपाद इति द्वन्द्वस्य एकवद्भावो भवति। ततः पाणिपादशव्दात् प्रथमैकवचने सौ "स नपुंसकम्" इत्यनेन समाहारद्वन्द्वस्य पाणिपादशब्दस्य नपुंसकत्वं भवति। ततः सोरमि पाणिपाद अम् इति जाते "अमि पूर्वः" इत्यनेन दकाराकारस्य अमः अकारस्य च स्थाने पूर्वरूपे अकारे पाणिपादम् इति रूपम्।

तूर्याङ्गानामुदाहरणं भवति मार्दङ्गिकाश्च वैणविकाश्च एषां समाहारः इति विग्रहे मार्दङ्गिकवैणविकम्। सेनाङ्गानामुदाहरणं भवति रथिकाश्च अश्वारिहाश्च एषां समाहारः इति विग्रहे रथिकाश्वारोहम्।

[७.७] जातिरप्राणिनाम्॥ (२.४.६)

सूत्रार्थः - प्राणिवर्जितजातिवाचकानां द्वन्द्व एकवद् भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदम् अतिदेशसूत्रम्। अनेन सूत्रेण एकवद्भावः अतिदिश्यते। पदत्रयात्मकसूत्रेऽस्मिन् सूत्रे जातिः इति प्रथमैकवचनान्तम् अप्राणिनाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। जातिः इत्यत्र षष्ठीबहुवचनस्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। जातिवाचिनाम् इत्यर्थः। अप्राणिनामित्यस्य प्राणिवाचकवर्जितानाम् इत्यर्थः। "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्राद् द्वन्द्वः इति पदमनुवर्तते। "द्विगुरेकवचनम्" इत्यस्मात् एकवचनम् इति पदमनुवर्तते। "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकबलात् समाहाररूपार्थस्य प्रतिपादकम् एषां द्वन्द्वसमास इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "प्राणिवर्जितजातिवाचकानां द्वन्द्व एकवद् भवति" इति।

उदाहरणम् - धानाशष्कुलि इत्युदाहरणम्। धानाश्च शष्कुलयश्च तासां समाहारः इति लौकिकविग्रहे धाना जस् शष्कुलि जस् इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सूत्रेण सुपः जस्द्वयस्य लुकि धानाशष्कुलि इति भवति। तदा प्रोक्तसूत्रेण प्राणिभिन्नशस्यजातिवाचिनां द्वन्द्वस्य

धानाशष्कुलि इत्यस्य एकवद्भावो भवति। ततः धानाशष्कुलिशब्दात् सौ "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसकत्वे प्रक्रियाकार्ये धानाशष्कुलि इति रूपम्।

[७.८] येषां च विरोधः शाश्वतिकः॥ (२.४.९)

सूत्रार्थः - येषां विरोधः शाश्वतिकः तेषां द्वन्द्व एकवद् भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् अतिदेशसूत्रम्। अनेन सूत्रेण एकवद्भावस्य अतिदेशः क्रियते। पदत्रयात्मकसूत्रेऽस्मिन् सूत्रे येषामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। विरोधः शाश्वतिकः इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। विरोधो वैरम्। शाश्वतिको नाम सदा। "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्राद् द्वन्द्वः इति पदमनुवर्तते। "द्विगुरेकवचनम्" इत्यस्मात् एकवचनम् इति पदमनुवर्तते। "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकबलात् एषां द्वन्द्वसमास इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति- "येषां विरोधः शाश्वतिकः तेषां द्वन्द्व एकवद् भवति" इति।

उदाहरणम् - अहिनकुलम् इत्युदाहरणम्। अहयश्च नकुलाश्च इति लौकिकविग्रहे अहि जस् नकुल जस् इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि प्रक्रियाकार्ये अहिनकुल इति भवति। अहिनकुलयोः विरोधयोः सुप्रसिद्धत्वात् प्रोक्तसूत्रेण तयोर्द्वन्द्वस्य एकवद्भावो भवति। ततः अहिनकुलशब्दात् सौ "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसकत्वे सोरमि प्रक्रियाकार्ये अहिनकुलम् इति रूपम्।

[७.९] विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि॥ (२.४.१३)

सूत्रार्थः - विरुद्धार्थानाम् अद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद् विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् अतिदेशसूत्रम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन एकवद्भावः अतिदिश्यते। पदत्रयात्मकसूत्रेऽस्मिन् विप्रतिषिद्धम् अनधिकरणवाचि इति पदद्वयं प्रथमैकवचनान्तम्। चेत्यव्ययपदम्। "विभाषा" इत्यनुवर्तते। विप्रतिषेधो विरोधः सहानवस्थानलक्षणः। अधिकरणं द्रव्यम्। न अधिकरणम् अनधिकरणं नाम अद्रव्यम्। "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्राद् द्वन्द्वः इति पदमनुवर्तते। "द्विगुरेकवचनम्" इत्यस्मात् एकवचनम् इति पदमनुवर्तते। "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्तिकबलात् एषां द्वन्द्वसमास इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "विरुद्धार्थानाम् अद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद् विकल्पेन भवति" इति।

उदाहरणम् - शीतोष्णम् इत्युदाहरणम्। शीतं च उष्णं च इति लौकिकविग्रहे शीत सु उष्ण सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपः सुप्रत्ययद्वयस्य लुकि शीत उष्ण इति स्थिते गुणे शीतोष्णशब्दो भवति। शीतोष्ण इत्यत्र अद्रव्यवाचिनोः विरुद्धार्थयोः द्वन्द्वत्वात् तयोर्द्वन्द्वस्य प्रोक्तसूत्रेण विकल्पेन एकवद्भावो भवति। ततः शीतोष्णशब्दात् सौ "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसकत्वे

प्रक्रियाकार्ये शीतोष्णम् इति रूपम्। एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे औप्रत्यये शीतोष्णे इति रूपं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

३२. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३३. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्रेण प्राण्यङ्गानामेकवद्भावे किमुदाहरणम्।

३४. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्रेण तूर्याङ्गानामेकवद्भावे किमुदाहरणम्।

३५. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्रेण सेनाङ्गानामेकवद्भावे किमुदाहरणम्।

३६. "जातिरप्राणिनाम्" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३७. "जातिरप्राणिनाम्" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

३८. "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति सूत्रस्यार्थः कः।

३९. "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४०. "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४१. "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

[७.१०] आनङृतो द्वन्द्वे॥ (६.३.२५)

सूत्रार्थः - द्वन्द्वे विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनाम् ऋदन्तानाम् उत्तरपदे परे आनङ् भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण आनङ् विधीयते। पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् आनङ् इति प्रथमैकवचनान्तम् ऋतः इति षष्ठ्येकवचनान्तं द्वन्द्वे इति च सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। "अलुगुत्तरपदे" इत्यतः उत्तरपदे इत्यनुवर्तते। "ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः" इत्यस्मात् सूत्राद् विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः इति पदमनुवर्तते। तच्च पदं षष्ठ्यन्ततया विपरिणमते। ऋतः इत्यत्र तदन्तविधौ ऋदन्तानाम् इति लभ्यते। एवं सूत्रार्थो भवति - "द्वन्द्वसमासे विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनाम् ऋदन्तानाम् उत्तरपदे परे आनङ् भवति" इति।

अयं च आनङ् इत्यादेशः ङित्वात् "ङिच्च" इति परिभाषया अन्त्यस्य अल एव स्थाने भवति।

उदाहरणम् - विद्यासम्बन्धवाचित्वे उदाहरणं होतापोतारौ इति। होता च पोता च इति लौकिकविग्रहे होतृ सु पोतृ सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि होतृ पोतृ इति भवति। विद्यासम्बन्धिवाचिनः ऋदन्तस्य होतृशब्दस्य पोतृ इत्युत्तरपदे परे "ङिच्च" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रोक्तसूत्रेण ऋकारस्य आनङि होत् आनङ् पोतृ इति भवति। आनङः ङकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे,

नकाराकारस्योच्चारणार्थकत्वाच्च होतान् पोतृ इति भवति। तदा "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन होतान् इत्यत्र अन्त्यस्य नकारस्य लोपे होतापोतृशब्दो निष्पद्यते। ततः प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये होतापोतारौ इति रूपम्।

एवमेव योनिसम्बन्धवाचित्वे उदाहरणं मातापितरौ इति। माता च पिता च इति लौकिकविग्रहे मातृ सु पितृ सु इत्यलौकिकविग्रहे इतरेतरद्वन्द्वसमासे प्रक्रियाकार्ये मातृ पितृ इति स्थिते प्रोक्तसूत्रेण मातृशब्दस्य ऋकारस्यानङि प्रक्रियाकार्ये मातापितरौ इति रूपम्।

मातापितरौ इत्यत्र इतरेतरद्वन्द्वसमासः। तस्य च समासस्य अपवाद एकशेषः। तस्य एकशेषस्य विधानाय प्रवृत्तम् -

[७.११] पिता मात्रा॥ (१.२.७०)

सूत्रार्थः - मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्दः विकल्पेन अवशिष्यते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण द्वन्द्वसमासापवाद एकशेषो विधीयते।पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् पिता इति प्रथमैकवचनान्तं मात्रा इति च तृतीयैकवचनान्तं पदम्। "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" इत्यस्मात् सूत्रात् शेषः इति पदमनुवर्तते। "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यस्मात् सूत्राद् अन्यतरस्याम् इति पदमनुवर्तते। एवं च सूत्रार्थः- "मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्दः विकल्पेन अवशिष्यते" इति।

उदाहरणम् - सूत्रस्यास्य उदाहरणं पितरौ इति। माता च पिता च इति लौकिकविग्रहे प्रोक्तसूत्रेण मातृपितृशब्दयोः स्थाने पितृशब्दस्य शेषो भवति। ततः "यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी" इति न्यायेन पितृशब्देन मातृपितृशब्दयोरर्थबोधनात् ततः प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये पितृ औ इति भवति। ततः "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इत्यनेन ऋकारस्य गुणे रपरत्वे पितर् औ इति जाते, सर्वसंयोगे पितरौ इति रूपं सिध्यति। एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षे द्वन्द्वसमासे मातापितरौ इति रूपम्।

[७.१२] देवताद्वन्द्वे च॥ (६.३.२६)

सूत्रार्थः - देवतावाचिनां द्वन्द्वसमासे उत्तरपदे परे आनङ् भवति।

सूत्रव्याख्या - षड्विधेषु पाणिनीयसूत्रेषु इदम् विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण आनङ् विधीयते। पदद्वयात्मके सूत्रेऽस्मिन् देवताद्वन्द्वे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। चकारेण "आनङ्तो द्वन्द्वे" इत्यस्मात् सूत्राद् आनङः ग्रहणं भवति। "अलुगुत्तरपदे" इत्यतः उत्तरपदे इत्यनुवर्तते। देवतानां द्वन्द्वं देवताद्वन्द्वं तस्मिन् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। देवताशब्देन देवतावाचकानां शब्दानां ग्रहणम्। एवं सूत्रार्थो भवति - "देवतावाचिनां द्वन्द्वसमासे उत्तरपदे परे आनङ् भवति" इति।

अयं च आनङ् इत्यादेशः ङित्त्वात् "ङिच्च" इति परिभाषया अन्त्यस्य अल एव स्थाने भवति।

उदाहरणम् - मित्रावरुणौ इत्यादिकमस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। मित्रश्च वरुणश्च इति लौकिकविग्रहे मित्र सु वरुण सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण इतरेतरद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि मित्रवरुण इति भवति। देवतावाचिद्वन्द्वत्वाद् उत्तरपदे वरुणशब्दे परे "ङिच्च" इति परिभाषया परिष्कृतेन प्रोक्तसूत्रेण मित्रेत्यत्र रकाराकारस्य आनङि मित् र् आनङ् वरुण इति भवति। ततः ङकारस्य "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे, नकाराकारस्योच्चारणार्थ-कत्वाच्च मित्रान् वरुण इति भवति। तदा "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन मित्रान् इत्यस्य नकारस्य लोपे निष्पन्नात् मित्रावरुणशव्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये मित्रावरुणौ इति रूपम्।

[७.१३] द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे॥ (५.४.१०६)

सूत्रार्थः - चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् समाहारे समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अनेन सूत्रेण समासान्तः टच्प्रत्ययो विधीयते।पदत्रयात्मके सूत्रेऽस्मिन् द्वन्द्वात् चुदषहान्तात् समाहारे इति पदच्छेदः। द्वन्द्वात् चुदषहान्तात् इति पदद्वयं पञ्चम्येकवचनान्तम्। समाहारे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चुश्च दश्च षश्च हश्च एषां समाहारः चुदषहम् इति समाहारद्वन्द्वः। चुदषहम् अन्ते यस्य स चुदषहान्तः, तस्मात् चुदषहान्तात् इति बहुव्रीहिसमासः। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यस्मात् सूत्रात् टच् इत्यनुवर्तते। "प्रत्ययः", "परश्च", "तद्धिताः", "समासान्ताः" इत्येतानि अधिकृतानि। चुशब्देन चवर्गस्य ग्रहणम्। दषहेत्यत्र अकार उच्चारणार्थकः। एवं सूत्रार्थो भवति - "चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् समाहारे समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति" इति।

उदाहरणम् - चवर्गान्तात् टचः वाक्त्वचम् इत्युदाहरणम्। वाक् च त्वक् चानयोः समाहारः इति लौकिकविग्रहे वाच् सु त्वच् सु इत्यलौकिकविग्रहे "चार्थे द्वन्द्वः" इत्यनेन सूत्रेण समाहारद्वन्द्वसमासो भवति। ततः समासस्य प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुकि वाच् त्वच् इति भवति। ततः अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य "चोः कुः" इत्यनेन वाच् इत्यस्य चकारस्य कुत्वे ककारे वाक् त्वच् इति भवति। चवर्गान्तत्वाद् वाक्त्वच् इति समाहारद्वन्द्वस्य प्रोक्तसूत्रेण टचि वाक्त्वच् टच् इति भवति। टचः टकारस्य "चुटू" इत्यनेन चकारस्य च "हलन्त्यम्" इत्यनेन इत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे वाक्त्वच् अ इति भवति। तदा सर्वसंयोगे निष्पन्नात् वाक्त्वचशब्दात् "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसके विद्यमानात् सौ प्रक्रियाकार्ये वाक्त्वचम् इति रूपम्।

दकारान्तात् टच उदाहरणं शमी च दृषत् चानयोः समाहारः शमीदृषदम् इति। षकारान्तात् टच उदाहरणं वाक् च त्विट् चानयोः समाहारः वाक्त्विषम् इति। हकारान्तात् टच उदाहरणं छत्रं च उपानत् चानयोः समाहारः छत्रोपानहम् इति।

पाठगतप्रश्नाः-५

४२. "आनङ्ऋतो द्वन्द्वे" इति किम्प्रकारकं सूत्रम्।

४३. "आनङ्ऋतो द्वन्द्वे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४४. "आनङ्ऋतो द्वन्द्वे" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम् ।

४५. "पिता मात्रा" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४६. "पिता मात्रा" इति सूत्रस्यार्थः कः।

४७. "पिता मात्रा" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

४८. "देवताद्वन्द्वे च" इति सूत्रेण किं विधीयते।

४९. "देवताद्वन्द्वे च" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५०. "देवताद्वन्द्वे च" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

५१. "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति सूत्रेण किं विधीयते।

५२. "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति सूत्रस्यार्थः कः।

५३. "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति सूत्रस्य किमुदाहरणम्।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे द्वन्द्वसमासः प्रस्तुतः। बहुव्रीहिसमासात्परं समासस्य भेदो भवति द्वन्द्वः। "चार्थे द्वन्द्वः" इति द्वन्द्वसमासविधायकं सूत्रम्। प्रायेण उभयपदार्थप्रधानः अयं समासः। द्वन्द्वसमासः इतरेतरद्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः द्विधा विभक्तः। अत्र "चार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रस्य व्याख्यानावसरे चार्थाः प्रतिपादिताः। समुच्चयः अन्वाचयः इतरेतरयोगः समाहारः च चार्थः। परस्परनिरपेक्षाणाम् अनेकपदानां यत्र एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः भवति तत्र समुच्चयः चार्थः। अन्यतरस्य एकस्य पदस्य यत्र अप्रधानत्वेन क्रियायामन्वयः, अन्यस्य च प्रधानत्वेन तत्र चार्थः अन्वाचयः। परस्परापेक्षितानां समुदितानाम् एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः यत्र तत्र चार्थः इतरेतरयोगः। एकीभूय क्रियायामन्वयः यत्र तत्र चार्थः समाहारः। समुच्चये अन्वाचये च सामर्थ्याभावात् न समासो भवति। किन्तु इतरेतरयोगस्य समाहारस्य च चार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वाद् भवति समासः। एवं "चार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रेण इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वसमासो भवति।

ततः "राजदन्तादिषु परम्" इति पूर्वनिपातविधायकं सूत्रं प्रस्तुतम्। तद्विषयकतया "धर्मादिष्वनियमः" इति वार्तिकमपि व्याख्यातम्। ततः द्वन्द्वे घिसंज्ञकानां पूर्वप्रयोगविधायकं "द्वन्द्वे घि" इति सूत्रं व्याख्यातम्। ततः "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे" इति, "ऋतुनक्षत्राणां

समाक्षराणामानुपूर्व्येण" इति, "लघ्वक्षरं पूर्वम्" इति, "अभ्यर्हितं च" इति, "वर्णानामानुपूर्व्येण" इति, "भ्रातुर्ज्यायसः" इति,"संख्याया अल्पीयस्याः" इति पूर्वनिपातविधायकानि वार्तिकानि व्याख्यातानि।

ततः द्वन्द्वे एकवद्भावविधायकानि "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति, "जातिरप्राणिनाम्" इति, "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति सूत्राण्यपि व्याख्यातानि।

द्वन्द्वसमासप्रसङ्गे मातापितरौ इत्यत्र उत्तरपदे परे आनङ्-विधायकम् "आनङ्ऋतो द्वन्द्वे" इति सूत्रमपि व्याख्यातम्। अत्र च द्वन्द्वापवादस्य एकशेषस्य विधायकं "पिता मात्रा" इति सूत्रमपि व्याख्यातम्। मित्रावरुणौ इत्यादी आनङादेशविधायकं "देवताद्वन्द्वे च" इति सूत्रं ततः प्रतिपादितम्। ततः समासान्तस्य टच्प्रत्ययस्य विधायकं "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति सूत्रं प्रतिपादितम्। एवं द्वन्द्वसमासः अस्मिन् पाठे प्रतिपादितः।

पाठान्तप्रश्नाः

१. "चार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
२. "द्वन्द्वे घि" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
३. "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
४. "विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
५. "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
६. "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
७. चार्थाः के। तान् विवृणुत।
८. द्वन्द्वे पूर्वपरनिपातः इति विषयमाश्रित्य टिप्पणीं लिखत।
९. समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावः इति विषयमाश्रित्य टिप्पणीं लिखत।
१०. धवखदिरौ इति रूपं साधयत।
११. पाणिपादम् इति रूपं साधयत।
१२. शीतोष्णम् इति रूपं साधयत।
१३. अहिनकुलम् इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते।

२. "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोग-समाहाराश्चार्थाः।

३. परस्परनिरपेक्षाणाम् अनेकपदानां यत्र एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः भवति तत्र समुच्चयः चार्थः। ईश्वरं गुरुं च भजस्व इति उदाहरणम्।

४. अन्यतरस्य एकस्य पदस्य यत्र अप्रधानत्वेन क्रियायामन्वयः, अन्यस्य च प्रधानत्वेन तत्र चार्थः अन्वाचयः। भिक्षाम् अट गां च आनय इति।

५. परस्परापेक्षितानां समुदितानाम् एकस्मिन् क्रियापदे अन्वयः यत्र तत्र चार्थः इतरेतरयोगः। धवखदिरौ इति छिन्धि इति उदाहरणम्।

६. एकीभूय क्रियायामन्वयः यत्र तत्र चार्थः समाहारः। पाणिपादम् इति उदाहरणम्।

७. परस्परम् अन्वयाभावात्।

८. राजदन्तादिषु पूर्वप्रयोगार्हं परं भवति।

९. राजदन्तः इति।

१०. धर्मादिषु समस्यमानयोः अन्यतरस्य पूर्वनिपातो परनिपातो वा भवति।

११. अर्थधर्मौ धर्मार्थौ इति उदाहरणम्।

१२. द्वन्द्वे घिसंज्ञकं पूर्वं प्रयुज्यते।

१३. हरिशब्दः घिसंज्ञकः अतः तस्य पूर्वनिपातः।

उत्तराणि-२

१४. अनेकस्य घिसंज्ञकस्य पदस्य द्वन्द्वप्राप्तौ सत्यामेकस्य घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपातनियमः,अन्यस्मिन् घिसंज्ञकविषये पूर्वनिपातस्य विकल्पो भवति।

१५. हरिगुरुहराः हरिहरगुरवः इत्यादिकमेतस्य वार्तिकस्योदाहरणम्।

१६. द्वन्द्वे यद् अजादि अदन्तं च तत् पूर्वं भवति।

१७. ईशकृष्णौ।

१८. द्वन्द्वे अल्पाच्तरं पदं पूर्वं भवति।

१९. शिवकेशवौ इति

२०. समानसंख्याच्कानाम् ऋतूनां नक्षत्राणां च द्वन्द्वे आनुपूर्व्येण क्रमेण निपातो वक्तव्यः।

२१. हेमन्तशिशिरवसन्ताः।

२२. लघ्वक्षरं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्।

२३. कुशकाशम्।

उत्तराणि-३

२४. अभ्यर्हितं पदं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोज्यम्।

२५. वासुदेवार्जुनौ।

२६. द्वन्द्वे वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

२७. ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः।

२८. द्वन्द्वे ज्येष्ठभ्रातृवाचकस्य पदस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

२९. युधिष्ठिराजुर्नौ।

३०. समासे अल्पसंख्यावाचकस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः।

३१. द्वादश।

उत्तराणि-४

३२. प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च द्वन्द्व एकवद् भवति।

३३. पाणिपादम्।

३४. मार्दङ्गिकपाणविकम्।

३५. रथिकाश्वहरोम्।

३६. प्राणिवर्जितजातिवाचकानां द्वन्द्व एकवद् भवति।

३७. धानाशष्कुलि।

३८. येषां विरोधः शाश्वतिकः तेषां द्वन्द्व एकवद् भवति।

३९. अहिनकुलम्।

४०. विरुद्धार्थानाम् अद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद् विकल्पेन भवति।

४१. शीतोष्णम्।

उत्तराणि-५

४२. विधिसूत्रम्।

४३. विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनाम् ऋदन्तानाम् उत्तरपदे परे आनङ् भवति।

४४. होतापोतारौ।

४५. द्वन्द्वसमासापवाद एकशेषः।

४६. मातृशब्देन सहोक्तौ पितृशब्दः विकल्पेन अवशिष्यते।

४७. पितरौ।

४८. आनङ्।

४९. देवतावाचिनां द्वन्द्वसमासे उत्तरपदे परे आनङ् भवति।

५०. मित्रावरुणौ।

५१. समासान्तः टच्प्रत्ययः विधीयते।

५२. चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वात् समाहारे समासान्तः तद्धितसंज्ञकः टच्प्रत्ययो भवति।

५३. शमीदृषदम्।

॥ इति सप्तमः पाठः॥